

План №2

ТЕМА: Громадський побут населення України.

1.Громада:

- звичаєве право і правові уявлення;
- побратимство і кумівство;
- традиції колективної трудової взаємодопомоги;
- центри громадського життя;
- святкове дозвілля громади;
- громадські заборони.

2.Корпоративний побут та звичаї городян середньовіччя (цехи, церковні братства).

3.Козацтво і чумацтво.

Практичне завдання.

1.У творах українських письменників підібрати описи громадського побуту населення України.

2.Скласти словник термінів, що вживаються в описах.

Основна література

1. Етнографія України : навч. посіб. / за ред. С. Макарчука. - Л. : Світ, 1994, 2004. - 520 с.
2. Ковальчук О. Українське народознавство / О. В. Ковальчук. - К. : Освіта, 1994. – 174 с.
3. Кононенко П. Українознавство /Петро Кононенко. – К.: Міленіум, 2006. – 680с.
4. Культура і побут населення України : навчальний посібник /В.Наулко, В.Горленко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 288с.
5. Лозко Г. Українське народознавство / Галина Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
6. Народознавство: короткий словник-довідник / уклад. М.В.Стасик. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – 222 с.
7. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій / Анатолій Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 317 с.
8. Пономарьов А. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник [Текст] / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та [ін.]. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.
9. Савчук Б. Українська етнологія: навч. посібник / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 559 с.
10. Українська етнологія: навч. посібник / за ред. В.Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – 400 с.
11. Українське народознавство / Ред. Степан Павлюк. – К. : Знання, 2006. – 568с.
12. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах / За ред. Анатолія Пономарьова. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – 528 с.

Додаткова література

1. Балущок В. Обряды и обычаи жизненного цикла украинских цеховых ремесленников (XVI– середина XVII в.) // СЭ. – 1987. -№2.
2. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К., 1966.
3. Кувеньова О. Громадський побут українського селянства. – К., 1966.
4. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994.
5. Українська минувшина: Ілюстративний етнографічний довідник. – 2-е вид. – К.,
6. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах / За ред.
7. Этнография восточных славян. - М., 1989.

Громада: звичаєве право і правові уявлення.

Українське суспільство базувалося на системі традиційних зв'язків та громадських спільнот, що забезпечували в ньому порядок («лад»). Ядром системи виступала *громада*.

Поняття **громада** має декілька сталих значень:

1. *Громада як адміністративно-територіальна одиниця (містечко, село), яка мала свій орган самоуправління. В Галичині ще використовували назви «гміна», «общество» (Рос. імперії).*

2. *«Громада» як сукупність мешканців одного населеного пункту.*

3. *Як синонім до терміна «товариство» - група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін. задля виконання спільного, гуртового, колективного виконання якихось робіт.*

4. *У поліконфесійних середовищах – як група селян, що сповідує ту чи іншу релігію (н-д, греко-католицька громада)*

Головною суспільною функцією громади було оберігання інтересів всіх і кожного зі своїх членів від можливих внутрішніх і зовнішніх небезпек кримінального, морального, стихійного, економічного і політичного характеру.

У продовж історичного розвитку поняття громада зазнавало суттєвих змін. Одне з таких перетворень припадає на злам XVI—XVII ст. і пов'язане зі зміною типу громади — виникненням *копної, або дворищної, сільської громади замість родової общини — верві*.

вєрв, -і, ж. Давньоруська сільська поземельна громада, члени якої були зв'язані круговою порукою.

Сільська громада, як і попередня родова, також була органом місцевого самоврядування, об'єднувала людей певної території (зазвичай одного населеного пункту) на основі спільних господарських інтересів, єдиного родового культу та колективної відповідальності. Проте, на відміну від верві з притаманним їй колективним землеволодінням, сільська громада ґрунтувалася на принципі приватної власності окремих господарів на землю, саме господарств сімей, або дворищ.

Найвищим керівним органом громади була *копа, копний сход* або *віче*. Перші дві назви більше вживалися на сході України, третя — у Карпатах та Прикарпатті. Віче переважно збирали для розв'язання чергових проблем громади або виборів нових функціонерів. Іноді віче тривало декілька днів і ставало місцем формування громадської думки, обміну досвідом, особистих ділових і дружніх знайомств.

Віче розглядало такі питання: вибори "посадових" осіб, розподіл і перерозподіл земельних ділянок між членами громади (господарськими дворами), визначення земельних ділянок, що мали залишатися в общинній власності для спільного загального користування, надання окремих ділянок поміщику, іншим громадянам чи приватним особам, питання про оренду, визначення земель під відповідні сівозміни, розподіл або передання іншим користувачам тих ділянок, які з різних причин виявилися без господарів.

*Окрему групу становили питання, пов'язані з фінансовими справами. Залежно від того, хто вважався власником села, уряд (король, поміщик), а також від характеру сільськогосподарського виробництва (землеробство, скотарство, лісові промисли та ін.), нерідко — і від місцевої традиції встановлювались різні форми феодалної повинності селян перед феодалом або феодалною державою. Найпоширенішими вважалися **три форми**: *відробіток повинності у панському господарстві (панщина); натуральна оплата феодалної повинності; грошова оплата повинності — чини*. У двох останніх випадках справу з поміщиком або з королівською владою мала громада, а не кожен її член. Внаслідок цього *копні сходи і віче* визначали обсяг натуральних продуктів або кількість грошей, що повинен був внести кожен її член залежно від величини чи якості земельного наділу, яким він користувався. Грошові, натуральні збирання могли встановлюватися, коли віче вирішувало, чи споруджувати громадські будинки або общинні господарські об'єкти: церкви, хати для священника (плебанії), школи, корчми, млини тощо.*

Вибори "посадових" осіб проводилися переважно через *три роки*, але в деяких місцевостях — і рідше. Обрані керівники громад у різних місцях мали різні назви: *отамани, старости, війти, солтиси* та ін. У карпатських і підкарпатських селах — *князь*. У закарпатській частині його називали *біров*, а в окремих місцях збереглася також назва *тівун*.

На допомогу *старости, отаманові* чи *війту* віче вибирало інших громадських слуг: *соцьких і десятників (десяцьких)*, а також наглядачів за громадськими спорудами і майном, пастухів селянської худоби, *ланових* (охоронців селянських посівів і врожаю), пастухів, сторожів. У Карпатах на допомогу *війту* обирали *двох присяжних*, на котрих покладали дуже важливі й відповідальні обов'язки. Вони повинні були проводити облік податків, громадської власності та селянського майна, виконувати поліцейські функції, що полягали в їхній присутності на допитах, у тому числі й *тортурних*, засвідчувати зізнання допитуваних.

Після обрання головний урядник присягав "на хрест", давав слово чесно служити громаді, не допускати свавілля, виконувати волю сходу, копи, віча. Відомо немало випадків, коли громада переобирала головного урядника, який не оправдовував довір'я, або притягувала його до судової відповідальності.

Навіть обрана на громадському «миру» старшина повинна була зважати на громадську думку, котра визнавалася чинником підтримання традиційних норм спілкування.

Громадська думка визначала і поведінку членів громади як у побуті, так і на «миру», тобто на копних зборах: усталилися певні церемонії, що відтворювали традиційний дух суспільства і образ сільської спільності. Чітко простежувалася насамперед традиційна етика міжпоколінних взаємин: поважні члени громади завжди сиділи, молоді ж могли і стояти; старших ніколи не переривали. Традиційна етика не припускала громадських образ та бійок на сходах. Коли траплялося, що хтось був-таки ображений на сходах, він мав право розквитатися із кривдником. Реалізувати таке право скривджені могли лише в корчмі або на базарі. Натомість, якщо людина сама вчиняла бійку в корчмі чи на базарі, громада не захищала її, знімаючи з себе відповідальність, бо вважалося, що поведінка призвідця негідна. Якщо конфлікти відбувалися у громадських місцях, на майдані чи вулиці, у полі або на подвір'ї, громада вважала за необхідне втрутитися у конфлікт, помиливши тих, хто сварився.

Розглядаючи поведінку людини, громада спиралася насамперед на свідчення потерпілого та свідків, однак остаточне рішення приймала, лише зважаючи на думку односельців.

Важливою функцією сільської громади вважалася турбота про дотримання всіма її членами норм звичаєвого права. За цим стежили так звані *копні та волосні суди*, у Карпатах і на Прикарпатті — *зборові суди*. Дрібні звичаєво-правові чи кримінальні порушення розглядалися *присяжними, соцькими або десяцькими*.

Наприкінці XVIII ст. традиційна система селянського самоврядування у східних і західних регіонах України зазнала суттєвих обмежень. Реформи 1848 і 1861 рр. суттєво змінили економічні й правові умови існування та життєдіяльності громади. Насамперед це виявилось у зміні форм власності на землю. Земля, якою селяни раніше тільки користувалися, зі скасуванням панщини переходила у їхню власність (здебільшого за викуп). *Такий момент об'єктивно усунув необхідність земельних переділів*. Водночас регулювання землекористування копою, сходом залишилося. Весь земельний масив, що належав громаді, складався з кількох різних частин земельної площі (піль, ланів) — залежно від якості, віддаленості від села, величини. І в часи земельних переділів (на новоосвоєваних землях Слобожанщини — через кожних 2—3 роки, Полтавщини — 5—6 років, Чернігівщини — від ревізії до ревізії, на Правобережжі — через 10—15 років) кожне поле розподіляли між селянськими господарствами. Всі отримували певну смужку землі з усіх "полів". Виникли так зване *черезсмужжя* (російська "чересполосица») та межі.

Кожне "поле" мало свою назву, своєрідний топонім. Так, у с. Дуліби на Рівненщині окремі "поля" називалися Гори, Чагари, Степанівка, Гай, Закалиновець, Грабовець, Круча, Клин, Нивки, Берестовець. Вони були різними за величиною, родючістю і аж до 1938 р. кожне селянське господарство на кожному "полі" мало свою смужку або кілометрової довжини (наприклад, на Горах), або тридцяти-п'ятдесятиметрової (на Нивках). За цим принципом поділяли і луг, де також були свої топоніми: Пасіка, Купина, Грудок, Лози, Болото тощо.

Селянин, отримавши після 1861 р. смужки у власність, міг їх продати за згодою громади або розділити між синами, віддати як посаг за дочкою, але не міг вільно використовувати. При трипільній системі землеробства всі "поля" громади входили в три клини, або "руки". Для кожного окремого року були свої озимий, яровий і паровий клини. Паровий клин (паринина) використовувався від ранньої весни аж до переджнив'я чи жнив для пасовиська. Чергування культур при трипільлі було постійним. Після пару сіяли жито, пшеницю, вносячи під останню гній, після озимих — ячмінь, овес, гречку, горох, а також просапні картоплю, буряки тощо. Яровими підсівали вимерзлі або вимоклі ділянки озимого поля. Підпорядкування селянина громадській сівозміні було неписаним звичаєвим законом. Порушити його просто не було можливості.

В нових умовах обуржуазнення суспільних відносин на селі держава не зруйнувала повністю традиційні форми життя сільської громади. Крім цього, вона намагалася перекласти на громаду відповідальність за сплату податків кожним селянським двором, за громадський порядок на селі, попередження кримінальних злочинів, утримання на свої кошти в належному стані доріг, мостів, гребель, ставів, церковно-приходських шкіл та ін. І в умовах капіталізації села у віданні громади залишилося немало спільної власності: неподілених громадських пасовиськ, лісів, деяких "божих" місць на зразок "святих" джерел, цвинтарів, а також громадою вибудованих церков, плебань, шкіл, млинів, корчм, читалень, а пізніше — і народних домів. Через сільські сходи і віча, своїх виборних чинів громада встановлювала грошову або натуральну частку кожного господарства, необхідну для задоволення громадських потреб.

До спільних матеріальних обов'язків кожного селянського двору перед громадою належало внесення відповідної *лепти*, яку визначав сход (віче) на утримання громадського пастуха і підпасичів, на певну грошову винагороду сторожів, ланових, іноді й дзвонарів, будівництво чи ремонт церкви, школи, читальні, народного дому. Залежно від кількості худоби, величини поля, наявності дітей у сім'ї сільський сход міг конкретизувати рівень грошового, натурального чи трудового внеску окремих господарств у фонд громади.

Період капіталізму громада залишалася єдиною надією селян. Ще мали силу давні прислів'я: *"Громада — великий чоловік"*, *"Громада більший чоловік, ніж пан"*, *"Громада плюне — віт потоне"*, але правдивим стало й прислів'я: *"Як хлопцi до пана йдуть, то всі ся хвалять, а як від пана — то мовчать"*. Повітовий староста, мировий посередник все частіше диктували свою волю селянській громаді, руйнували її традиції, звичаї.

Громадське життя і звичаї села: - традиції колективної трудової взаємодопомоги; - побратимство і кумівство; - центри громадського життя; - святкове дозвілля громади; - громадські заборони.

Традиції колективної взаємодопомоги

Для традиційного способу громадського буття українців особливо характерним був звичай колективної взаємодопомоги та колективного дозвілля. Його витoki сягають ще доби Київської Русі (про що свідчать, зокрема, давньоруські літописи), але досить чітко він простежувався й у XVII—XVIII ст. Етнографічною літературою зафіксовані випадки, коли за один день громадою ставили церкву або підіймали важкі дзвони на дзвіницю, чи оборювали села під час епізоотії; коли, нарешті, за день до весілля ткали для молодої декілька рушників.

Така робота була під силу тільки колективу і застосовувалася вона, як правило, в екстремальних ситуаціях, наприклад, у випадках, коли у когось згорить житло або тяжко захворів голова домогосподарства, а треба зорати чи зібрати врожай. У такому разі люди зверталися по допомогу до «миру». Вважалося, що у подібних випадках гріх було не допомогти, і односельці безкоштовно виконували спільну роботу чи то на користь громади, чи то окремої родини або окремого її члена.

Колективна взаємодопомога, поширена серед багатьох народів, побутувала і в середовищі українців. Про це свідчить хоча б розмаїтість її форм. До речі, *цей факт спростовує усталену думку про індивідуалізм українця, нібито замкненого в колі своїх домашніх інтересів.* Навіть при тому, що український селянин вів відносно самостійне господарство, колективна взаємодопомога не була для нього рідкістю.

*Звичаї колективної взаємодопомоги в Україні виявлялись у таких основних формах: **толока, супряга, відробітки, супрядки.*** Кожна із цих форм трудової взаємодопомоги, у свою чергу, поділялася на різноманітні варіанти. Так, **толока** виступала у таких виробничих варіантах: *косовиця, гребовиця, закладини, валькування хати, клака, возовиця, мастіння; супряга* — у вигляді *скіпцини (спольцини, десятини), зажини (зажону), замолоту; відробітки (одрібшина)* — у варіантах *заорок, оборків, закосків, заграбків, зажинків, обжинків* тощо; **супрядки** — у вигляді *оденок, посиденьок, попряхів, досвіток, торочин.*

Залежно від способів організації допомога поділяється ще й на такі основні види: 1) скликання за ініціативою громади, як правило, у благодійних цілях; 2) за ініціативою когось з членів громади; 3) за запрошенням поміщика; 4) встановлена як почергова взаємодопомога.

Найбільш поширеною формою колективної взаємодопомоги в середовищі населення України була **толока**. Недаремно в народі казали: *«Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш».*

За своєю структурою вона являла собою складний звичай, який передбачав обряд запрошення, процес колективної праці, що поєднувався із розважальними елементами, церемонію пригощання, ритуал прощання та проведення розваг. Цієї усталеної структури толоки дотримувалися не повною мірою лише тоді, коли вона скликала поміщиком: у цьому разі її називали в народі «прошеною». Люди, однак, розуміли, що «прошення» було сприймали як наказ, один із різновидів панських повинностей. Запрошені на «прошену толоку» селяни, як правило, виконували сільськогосподарські роботи: орали землю, косили сіно або збирали врожай. Однак умовно вона вважалася добровільною, заохочувальна обов'язковим застіллям. У ранньому середньовіччі заведено було пригостити «медом і пивом», у пізніші часи — горілкою. Щоправда, з посиленням феодално-кріпосницьких відносин скликання «прошених» толок практикувалося частіше,

а пригощання — рідше. Поміщик, як правило, чередував «мокру» (горілчану) толоку із «сухою», хоча годування учасників толоки було обов'язковим.

Класична (тобто справді добровільна) толока за змістом була куди багатшою, органічно поєднуючи трудовий процес з розважальністю. Вона розпочиналася з запрошення, причому і в разі, коли вона скликала окремих селянином, і коли рішення про її організацію приймалося громадою, сільчани йшли до неї добровільно. Селяни розуміли, що, беручи участь у толоці, вони забезпечували моральне право на власну толоку. Більше того, було прийнято приходити на толоку і без запрошень; найчастіше це практикувалося на молодіжних толоках, наприклад, при луценні кукурудзи: дівчат зазвичай запрошували, а хлопці приходили самі.

Тривалість толоки була різною, але заведено завершувати увесь основний трудовий процес. Якщо обсяг робіт передбачався великим, господар частував «толокчан» сніданком (хлібом, салом, огірками). По закінченні роботи він влаштовував пригощання з музикою і горілкою, а далі вже самі толокчани влаштовували ігри, танці, іноді катання на конях. Селянська етика приписувала господарю толоки бути люб'язним до її учасників, навіть якщо чиясь робота йому і не подобалась; він сам і пригощав гостей, вважаючи за образу, коли хтось інший це робив би за нього. Звичай частування на толоці завжди визначався хлібосольством — і не тільки тому, що це вважалося справою честі та обов'язком перед толокчанами, а й через те, що він вплітався в більш загальну традицію «дарування та віддарювання». Селянська психологія розуміла це так: як ти почастиєш, так і тебе частуватимуть.

Дещо іншу морально-трудова основу містила в собі *супряга* як одна з форм гуртової праці. Вона також будувалася на засадах сусідської взаємодопомоги, проте включала елементи договору, тобто економічні розрахунки. Не маючи необхідного реманенту для оранки важких цілинних ґрунтів, селяни запрягали волів чи коней у тричотири пари і спільно обробляли поля. Супряжна спілка об'єднувала переважно споріднені і, як правило, економічно рівноцінні сім'ї, полегшуючи тим самим умови неписаної угоди. Її пункти передбачали, зокрема, рівну участь кожної сім'ї в кооперації: однакову кількість волів та реманенту, черговість виконання робіт, тотожність умов харчування людей та годування худоби тощо. Харчувалися або в складчину, або по черзі в хаті того, кому виконували роботу. Якщо в супрязі брали участь сім'ї з різним достатком, то домовлялися і про відповідні умови розрахунку. Отже, в основі супряги лежав передовсім принцип рівного вкладу в колективну працю.

Одним із показників нової ситуації стала практика оренди землі (*звичай скіпщини, або спольщини*) та найму робочої сили (*звичай замолоту та зажини*). Причому під скіпщиною розумілася оренда наймитом землі у землевласника, яку він обробляв, віддаючи частину врожаю за умовами договору; під *замолотом* — лише збирання врожаю та обмолот зерна (або тільки збирання врожаю — тоді цей вид оренди називався *зажином*) і також за умовами здольщини. Проте будь-які форми оренди (чи то скіпщина, чи то зажин, чи то замолот) зумовлювалися обезземельюванням селян та зубожінням міського населення, вимушеного йти у найми, зокрема до землевласників. Трансформація ж моральних народних засад була наслідком таких економічних процесів.

Традиційною нормою скіпщини вважалася десятина — кожна десята копа віддавалася власникові землі; а норма замолоту — третина — кожна третя мірка (коробка) зерна йшла молотнику. Але вже на початку XIX ст. власникові землі почали віддавати кожну п'яту копу, тобто половину, а розрахунок при замолоті становив 4—5, а то й всі 7 мірок. Більше того, вводилися ще й додаткові види робіт для спольників та молотників — так звані *басаринки*, або додаткові, непередбачені угодою дні роботи у власника землі. Попервах вони практикувалися поміщицькими господарствами, а пізніше ставали нерідкими і в господарствах заможних селян.

За всієї недосконалості орендних форм роботи та її негативних трансформацій скіпщина, зажин та замолот сприймалися як прояви сусідської взаємодопомоги, бо давали

можливість збіднілому селянинові та міському робітнику прогодувати свою сім'ю і одержати роботу. Такі соціально-моральні функції скіпщини та зажину ґрунтувалися на традиціях сільської громади, що дивилася на своїх односельців як на певну спільність, об'єднану багатьма зв'язками: культовими, моральними, а певною мірою й економічними; члени ж громади відчували свою відповідальність один перед одним.

Супрядки — це прядіння із шерсті, льону, конопель жінками і дівчатами. Зазвичай їх влаштували у сім'ях, де майже немає жінок або занадто багато дітей.

Відробіток 1. Одна з феодалних повинностей — виконання різних робіт поміщикам або попові за орендування землі, позичені гроші, продукти тощо. 2. Повертання боргу працею.

Побратимство і кумівство

Усталені звичаї взаємодопомоги, що так вирізняли слов'яно-українську громаду, стали основою для виникнення таких оригінальних явищ, як побратимство (посестринство) та кумівство,

побратимство, -а, с. Супроводжуваний певним обрядом давній слов'янський звичай зміцнення дружби прирівнюванням її до братських стосунків. Цей звичай духовного споріднення, індивідуальної взаємодопомоги, сягає чи не скіфських часів. Мотиви побратимства присутні в билинах Київської Русі, в українських легендах (про Котигорошка, Вернигору, Вирвидуба). Принципи побратимства особливо шанувалися на Запорозькій Січі. Існували два типи побратимства: *назване (духовне) і хрестове (хресне)*. Оформлення акту братання відбувалося в хатах майбутніх побратимів (*посестрин*) у присутності односельців. У присутності свідка названі брати давали один одному клятву, тричі обіймалися, тричі цілувалися, промовляли молитву, цілували ікону, перев'язували один одного рушниками, іноді обмінювалися дарунками. Символом клятви, як правило, виступала земля: її названі брати повинні були з'їсти аж цілу жменю. Було і взаємне пиття вина чи горілки (*горілчані братії*). Важливу частину обряду займав обмін різними дарунками, включаючи худобу, вулики, а в жінок – рушники та інше так зване «бабське» господарство. Звичай визнавався і освячувався православною церквою. Існувала певна термінологія відносин побратимства – *брати (сестри) по хресту, названі брати (сестри), побратим, посестра, посестриця, брататися, сестритися, породатися*. Укладали подібний союз, як правило, бідні одинокі люди, аби допомагати одне одному. Хрестове побратимство пов'язувалося з християнськими символами: ті, хто братався, обмінювалися натільними хрестами і клялися храмовою іконою. Згідно з церковними канонами, хрестове побратимство прирівнювалося до спорідненого братства, а тому кровозмішення визнавалося за гріх не тільки у родстві, а й кумівстві, сватовстві та побратимстві. Будь-які зазіхання на честь посестри чи дружини побратима вважалися тяжким гріхом, як, до речі, і гріх між кумом і кумою. Побратимство в середовищі українців відрізнялося від подібних звичаїв інших народів, наприклад росіян та білорусів, зокрема, тим, що могло укладатися не тільки між чоловіками, а й між хлопцем і дівчиною. Давши клятву на вірність, парубок усіляко опікав дівчину, проводжав її на вечорниці, справляв їй весілля, залишаючись хресним братом і після її заміжжя.

кумівство, -а, с. Один з різновидів духовної спорідненості, спрямований на опікування дітей, а через них – і на тісніші взаємини між їхніми батьками. Корені кумівства сягають часів первіснообщинного ладу, коли роль батька не була ще

вирішальною і рідний брат матері брав на себе обов'язки захисту і виховання дитини своєї сестри. Пізніше християнська церква використала цей звичай і виробила обряд хрещення дитини, тобто прилучення її до віри за допомогою кумів, або хрещених батьків. Хрещення відбувалося в церкві, інколи (в разі хвороби дитини) у батьківській хаті. Рідні та обрані батьки називали одне одного *кумом*, *кумою*, а по відношенню до дитини (*хресника*) вживалися церковні терміни – *хрещений батько*, *хрещена мати*. Розрізняють три варіанти кумівства. Історично найдавніший – це такий, коли для хресника обирали одного кума чи куму; пізніший варіант – обирання пари кумів; регіональним варіантом було обрання декількох пар кумів (на Наддністрянщині їх називали *нанашками*, так, як і серед молдавського населення). Населення Карпат, зокрема бойки, для дівчаток обирали пару кумів, а для хлопчиків – дві-три пари. У куми запрошували різних людей – від близьких родичів до осіб побічної кривності, а також сусідів чи приятелів. Розрізнялися куми і за способом обрання, поділяючись на *проханих* (*кликаних*), *стрічених* (*здибаних*, *стрічених*) і *одкупних*. *Кликані* (*прохані*) куми обиралися звичайним порядком: батько новонародженого приходив до заздалегідь намічених людей і, віддаючи їм хліб-сіль, прохав бути кумом чи кумою. Від кумівства, як і від хліба, відмовлялися вважалося гріхом, тому траплялося це дуже рідко. Це могло бути тільки в тому разі, коли просили дівчину (яка ще не кумувала) кумувати за дівчинкою. Аналогічно – парубка за хлопчиком. За народним повір'ям, уперше дівчина кумує лише за хлопчиком, парубок – за дівчинкою. *Одкупних кумів* брали на заміну *кликаних* у тому випадку, коли дитина тяжко й довго хворіє, аби запобігти таким чином її смерті. Заміна відбувалася за певним обрядом: новому кумові, в обмін на отримувані від нього гроші, через поріг або вікно подавали хворе дитя. Його тут же вбирали у принесену кумом нову білизну. *Стрічені куми* (*стрічені, здибані, куми з дороги*) – це перші зустрічні люди, яких запрошували в куми. Як правило, так робили в тих родинах, де часто вмирили діти. Стрічні куми вважалися ріднішими за *кликаних*, а *одкупних* у народі шанували найбільше. За головування кума чи куми над хрещениками здійснювали обряди вікового (*пострижини*) та соціального (прилучення до сім'ї, громади, одруження тощо) характеру. Коли в сім'ї не було когось із рідних батьків, хрещені батьки сприяли трудовому вихованню дітей, брали на себе не тільки моральні, а й матеріальні обов'язки. А згодом і хресники повинні були виявляти всілякі знаки поваги та вдячності хрещеним батькам (відвідувати їх на свята, надавати необхідну допомогу тощо).

Центри громадського життя; - святкове дозвілля громади; - громадські заборони.

Осередки громадського дозвілля

Головним громадським осередком традиційного села і робітничого селища були ***церква та майдан біля церкви***. Церква виступала насамперед центром духовного, культурного єднання мирян, включаючи всю обрядово-ритуальну систему: тут правили богослужіння, освячували шлюб, хрестили дітей, влаштовували загальносільські молебні, звідси розпочиналися ритуальні процесії тощо.

У традиціях української церкви (а певною мірою й білоруської) — використовувати досвід роботи організацій напівцерковного характеру — братств, відомих ще під назвою *медових братств*. Вони виникли у XV ст. для підтримання порядку в церквах і колись мали дуже тісні зв'язки з ***братчинами*** — *сходинами членів сільських громад або ремісничих корпорацій, що мали деякі судово-адміністративні*

права. Вони, зокрема, організовували колективний молебень на честь свого святого покровителя та спільне застілля. Починаючи з XVI ст. братчини суттєво трансформуються, перетворюючись переважно на звичай колективної трапези. Натомість, медові братства зміцнилися, розширивши коло своїх функцій.

Головною з них залишилося відзначення храмового свята, центральним дійством якого було виготовлення *братської, або мирської, свічі*. Вона символізувала єдність громади або цеху та інших громадських утворень і їхній зв'язок зі своїм покровителем. Кожна громада (цех) мала свою свічу, яку виготовляли медові братства з канунного меду. За описом Дмитра Зеленіна, такі свічки були вагою до 60 кг, нижній їх кінець товщий за верхній. Зверху мали два виступи, подібні до рук, на які одягали сорочку. Щороку в день того святого, котрому вона присвячувалась, її проносили по селу, після чого здавали на збереження на цілий рік до нового господаря. Братську свічу завжди глибоко шанують. Вважається, що тим, хто її зберігає, вона приносить достаток і щастя. І більше того — вона, за давніми уявленнями, охороняє мир і спокій громади — досить лише помолитися на свічу. Для цього її хоча б раз на рік запалюють, виголошуючи молитву: *«Братечку воск, ось прийшло твоє свято; всі ми зібралися до тебе з хлібом-сіллю; Дай нам здоров'я і гарного життя. Хай вродиться у нас хліб та множитья худоба. Оселі наші збережи від вогню і всілякого нещастя»*. Колись над полум'ям свічі спалювали волосся — аби згинувло нещастя, пізніше ритуал обмежився виголошенням молитви та званим обідом. Кожного року в день покровителя свічу переносили до нового господаря — і так доти, поки вона не побуває в усіх родинах громади. Після цього її жертвували церкві, а для мирян відливали нову свічу.

Майдан коло церкви — другий важливий осередок громадського життя традиційного суспільства. Він був тісно пов'язаний з церквою, але мав і власні функції. Головне його призначення — скеровувати соціальне життя односельців і забезпечувати святкове дозвілля. На майдані відбувалося передусім громадське спілкування людей. Адже саме сюди вони приходили на громадський сход, вирішуючи всі свої соціальні проблеми, тут робили оголошення про громадські толоки, провадилося *«побалання»* — привселюдне оголошення царських указів та інформації про скоєні злочини. На майдан у вільний час приходили люди, аби заявити про свою провину, наприклад, про те, що вони працювали у заповідні дні. Якщо люди пробачали, провинений міг після цього спокійно сплатити штраф. Нерідко до людей на майдані зверталися і ображені з проханням захистити. До такої акції могла вдатися дівчина, яку образили тим, що вимазали дьогтем ворота її дому. Відомо, що вимазати дьогтем ворота колись вважалося великою неславою не тільки для дівчини, а й для її родини. Змити цю ганьбу можна було або щирим розкаянням перед людьми, або захищаючи свою честь на мирському сході, якщо звинувачення було несправедливим. В останньому разі дівчина просила зібрати сход, аби виступити на ньому із спростуванням звинувачень.

«Під церкву» нерідко йшли люди, аби послухати розповіді та пісні мандрівних лірників, кобзарів, бандуристів, що були колись головним каналом інформації та носіями національної культури, їхні історичні думи, пісні-балади та соціально-побутові пісні збуджували інтерес до власної історії і національних цінностей. Виконуючи ж народні танцювальні мелодії, вони часом започатковували розваги і народне гуляння, особливо, коли це збігалося з якимось святом.

Одним із таких свят, що мало громадський характер, було *храмове (престольне) свято* на честь місцевої церкви. У його святкуванні брало участь усе село, а нерідко запрошувалися і мешканці сусідніх сіл. Розпочиналося свято в церкві, куди приходили на заутреню односельці, а продовжувалося на базарі, спеціально влаштованим на майдані. На базарі купували подарунки для гостей, обмінювалися інформацією, гомоніли, гуртуючись за віковими категоріями: окремо «старики» — чоловіки середніх літ, окремо парубки та дівчата. Дорослі палили, розмовляли, запрошували знайомих до себе в гості; молодь влаштовувала хороводи (коло, гуляння, танки), в яких нерідко брали участь і літні.

Хоровод як елемент дозвілля має два значення: широке (воно тотожне поняттю «вулиця», «клуб») і означає один із головних видів молодіжного спілкування) і вузьке — як художньо-ігрова форма колективного руху по колу з піснями, іноді сценічними діями. Хоровод як форма молодіжного дозвілля і хоровод-танці зазвичай розпочиналися на майдані. Щоправда, хоровод-вулиця пізніше міг переміститися на вигін, на луг, до лісу чи до чиєїсь хати; хоровод-танці розпочиналися і, як правило, закінчувалися на майдані.

Українське коло (хоровод) відзначалося веселістю, ігровим характером, сценічністю. До кола хлопці і дівчата гарно вдягаються, іноді у театралізоване вбрання — адже кожна пара грає різноманітні драматичні сцени. Ними могли бути і обробка льону, і гаптування килима, і саджання капусти, і загальновідоме сіяння проса. Остання сцена в її традиційному варіанті зображувалася як суперечка між двома групами селян із-за поля, що закінчувалася сплатою викупу.

Кульмінацією хороводу, за свідченням Дмитра Зеленіна, була сцена, в якій брали участь усі дійові особи, їй передувало запрошення — набір — до участі в грі дівчат та парубків, що також супроводжувалося піснею. Спочатку двоє «заводил» ходять, тримаючись за руки, потім кожний із них обирає собі дівчину. Взятись за руки, вони учотирьох утворюють коло й починають ходити за рухом сонця. При цьому вони співають коротенькі пісні, а в перервах між ними запрошують усіх присутніх стати до кола. Поступово до них приєднуються інші пари. Коли утворюється повне коло, всі починають співати пісні, що закінчуються вимогою поцілуватися. Після кожної пісні пари цілуються.

Такий вид кола був особливо характерним для молодіжних вулиць — **вечорниць**. Коли хоровод виконувався в дні громадських свят, де брали участь і дорослі, він набував більшої помірності. Його ядром був рух по колу із драматичними сценами, що чергувалися танцями — парами або поодиночі. Найпоширеніші із них — гопак, козачок, тропак, чумак, голубець, гандзя, горлиця, в три ноги, рибка, бички, журавель, шевчик та ін., характерні тим, що вони давали можливість для вияву індивідуальної творчості кожного учасника, комбінуючи різні па. Адже багато з українських танців визначалися великою різноманітністю, нараховуючи понад 40 па.

Заводити хороводи традиційно було обов'язком молодіжної громади і свого роду дорученням мирської громади. Під час виконання молодіжні громади, якщо їх було декілька в селі, об'єднувалися. У великих селах, а тим більше у селищах, як правило, було кілька громад, відповідно до кількості «кутків». Адже традиційні населені пункти поділялися на окремі «кінці» («кутки», «магали»), кожен з яких мав свій громадський центр, іноді свою церкву, кладовище і свої назви — Слобода, Гончари, Магала, Заріччя, Молдаванка та ін. Вони відбивали або багатонаціональний склад населення, або різні ремісничі утворення.

Найчастіше «кут» об'єднував людей однієї професії, однієї супряги чи сябринного утворення, або коло близьких родичів. У будь-якому випадку він виступає осередком сусідського єднання і в силу цього характеризувався особливо дружніми стосунками. Кожний «кут» мав свою молодіжну громаду або принаймні свої вечорниці і свою «вулицю». Вечорниці могли об'єднуватися, але досягалось це шляхом спеціальних усних угод між отаманами кутянських громад.

За принципом кутів нерідко влаштовувалися і колективні зустрічі представників різних поколінь: старих, молоді, підлітків — бесіди. Вони відбувалися або стихійно, або за запрошенням господаря однієї з хат. Збиралися здебільшого чоловіки, приносячи з собою роботу, поступово до них приєднувалася молодь. Розпочиналися такі бесіди переважно з господарських тем (види на врожай, стан із косовицею, якість закуплених сільськогосподарських інструментів тощо), котрі перемежовувалися розповідями бувалих людей (колишніх солдатів, відхідників, мандрівників), а також жартами, анекдотами. Часом затягували пісню. Власне, це був один із найважливіших каналів передачі міжпоколінної етнокультурної інформації та соціального досвіду, своєрідна школа виховання молоді.

Разом з тим кожна «магала» чи кожне село, як правило, віддавало перевагу якомусь одному виду усної народної творчості, створюючи тим самим своєрідну ментальність. Були села (або їхні окремі «кутки»), що зажили собі слави переказами або легендами чи заговорами та передбаченнями. І нерідкими були випадки, коли до таких сіл приїжджали послухати з навколишніх сіл. Для етнографів такі села є особливо цінними, бо слугують джерелом пізнання народної творчості.

Корчма (коршма, шинок) — невід'ємний компонент традиційного українського села та селища, призначений для відпочинку й харчування подорожніх і односельців. Корчма мала право продавати, а іноді й виробляти горілку, тому до неї обов'язково заходили ті, хто розпивав могорич. Не випадково корчма розміщувалася, як правило, у центрі села, біля торговельних рядів та місця проведення ярмарків. Цей старовинний заклад для продажу їжі та горілки насправді мав і зовсім інші функції: він був найважливішим осередком громадського і суспільного життя, а, на думку Миколи Сумцова, ще й «чоловічим домом».

Саме в корчмі збиралася мирська старшина для обговорення громадських справ, нерідко шинок використовувався в'їтом і для вирішення судових справ, винні селяни приходили до нього, аби покаятися та сплатити штраф. У корчмі відбувалися й найважливіші акції соціалізації: прийняття хлопців до парубоцької громади та частування ними «співгромадян», зарахування парубків до гурту дорослих з правом «пити, люльку палити і до дівчат ходити», що проходило у формі обряду визволок, на доброго косаря, і ознаменування переходу ремісника-учня до статусу майстра, нарешті, прилучення до чоловічого роду дитини, що відбувалося через обряд пострижин.

Шинок був і своєрідним сільським клубом, куди приходили люди, аби обмінятися інформацією, почути новини чи просто послухати кобзарів та бандуристів, котрі полюбили грати в корчмі. У холодну пору року в ній збиралися й вечорниці, і тоді також лунали пісні та відбувалися танці, а у престольні свята до неї приходили навіть сім'ями: адже жінкам не заборонялося відвідувати корчму, хоча вони визнавали за краще з'являтися туди з чоловіками.

Щодо чоловіків, то для них шинок слугував зручним місцем для укладання угод та проведення торгів, благо, що там завжди були люди, котрі погодилися б виступити у ролі свідка, до того ж, там завжди була можливість відзначити зроблену справу могоричем. Як правило, у корчмі розв'язувалися спірні питання між чоловіками, у тому числі за допомогою бійки. Адже згідно із звичаєвим правом бійки на сходках та вулиці вважалися неприпустимими, проте дозволяли їх у корчмі та на базарі. Якщо чоловіка образили на людях, він намагався заманити свого кривдника до шинку і там розправитись з ним кулачною бійкою. Щоправда, перед тим він мав довести «громаді» свою невинність, коли ж доказів у нього не було, бити кривдника йому не дозволяли.

Ці традиції селянської етики з часом, однак, руйнувалися. Вивітрувався із них, зокрема, елемент доказовості, «справедливість» бійок, все більшого значення в розв'язанні спірних питань набувала сила. Шинок поступово уособлювався із злиднями та бідною. Не даремно казали: «Де Бог церкву ставить, там дідько корчму». Така трансформація традиційного шинку — колишнього осередку громадського життя та центру дозвілля людей — зумовлювалась не внутрішньою логікою його розвитку, а тим соціальним кліматом, який спричинювали капіталістичні соціально-економічні відносини. З одного боку, вони викликали полярність суспільства і, зокрема, різке розшарування громади, з іншого — формували нові критерії права — силу грошей та силу влади.

Колоритом громадського побуту стали **ярмарки**. Вони відбувалися у відповідні пори року. Сюди з'їжджалися купці, продавці й покупці з великої округи. Були ярмарки повітових містечок і нерідко — окремих сіл. Вони відбувалися у визначений день тижня — від *понеділка до суботи*. Найчастіше збиралися на ярмарку до найближчого містечка або до повітового центру. Однак при потребі селянин їхав на ярмарок у найвіддаленіше

містечко. За підрахунками, на межі XIX—XX ст. лише на території західноукраїнських земель діяло понад 1 тис. ярмарок і близько 9 тис. торгів. Тут збували продукти землеробства, тваринництва, а місцеві ремісники — різні вироби з дерева, металу, шкіри, вовни та ін. Крім цього, можна було збувати сільськогосподарську продукцію, купувати крам, одяг, взуття, забавки, дрібний сільськогосподарський інвентар, окремі товари. Деякі ярмарки мали свій профіль.

Окремі ярмарки торгували кіньми й коровами, зокрема молодняком. Взагалі ярмарок у селянському побуті сприймався як невід'ємний атрибут життя та виробництва. Без постійного зв'язку з ярмарком не могло функціонувати жодне господарство. Ярмарки стали місцем укладання різних торговельних угод, після чого сторони розпивали "могорич". Однак жодна сторона вже не могла відмовитися від досягнутої домовленості, інакше це призводило до моральної та матеріальної відповідальності. Водночас ярмарки слугували постійним засобом різноманітної інформації й знань, насамперед великої виставки товарів, місцем контактування між селянами та міщанами, селянами віддалених сіл. Тут можна було побачити циганів — торговців кіньми, продавців стельмашними та лимарськими виробами, циганів-ворожбитів, "чудотворців", прохачів милостині та ін.

Однією з форм спілкування і духовного життя громади були *церковні хори*, що об'єднували по 10—20 найкращих співаків і співачок села.

Особливими формами і традиціями вирізнялося *життя парубочих і дівочих громад*. Соціально-звичаєва своєрідність становища неодруженої молоді полягала у її меншій відповідальності за стан справ у господарстві, за податки, утримання дітей і непрацездатних у сім'ї. Це створювало об'єктивну основу її відносної свободи, можливостей дозвілля, вибору ціннісних пріоритетів. Безперечно, і фізіологічні особливості молодого організму також впливали на спосіб життя: "*Старий хоче спати, а молодий гуляти*", "*Молодий кінь — до бою, а старий — до гною*". Хлопці починали парубкувати з 16—18 років, а дівчата дівувати — з 15—16 років. Спрямовували дозвілля молоді парубочі й дівочі громади. У невеликому селі було по одній парубочій і дівочій громаді, у великому — декілька. Парубочу громаду очолював найавторитетніший, зазвичай, сильний юнак (старий парубок, отаман, береза, заводій), а дівочу — дівчина, котра вміла гарно співати (заспівувати), легко вступала у контакт з господинею хати, де найчастіше проводилися *вечорниці та досвітки*, при потребі могла присоромити парубка за непристойний вчинок чи слово або й вигнати з хати. Така дівчина показувала приклад і в праці.

Громади, зокрема парубочі, мали свої каси, що поповнювали за рахунок зборів під час колядування й щедрювання, разових внесків тих, кого приймали до громади, добровільних пожертвувань парубків, які заробляли гроші в місті чи панському дворі. Кошти громади використовували на оплату музик, молодіжне відзначення традиційних свят Івана Купала, Покрови, Андрія. "Колящини" — святкові молодіжні гуляння на різдвяні свята — влаштовувалися за рахунок частини зборів під час "колядування на церкву".

На свята парубки й дівчата збиралися лише для розваг і побачень.

Практично повсюди в Україні були поширені ночівлі хлопців з дівчатами. Лягали спати після вечорниць. До хати вносилися куль або кілька околотів. Солому розстеляли на земляній долівці, покривали ряднами. Лягали парами відповідно до взаємних симпатій.

"Дозволялось" лише цілуватись, обніматись. На світанку хлопці піднімалися і спішили у свої господарства "порати" худобу чи до іншої роботи. Дівчата тут же у хаті, де ночували, проводили "досвітки": пряли, вишивали...

Парубочі громади захищали інтереси молоді перед поміщиками, орендарями, підприємствами. Вони погоджували такі важливі питання, як оплата праці за тимчасовим, особливо сезонним наймом. При необхідності брали окремих своїх членів на поруки, даючи при цьому відповідний грошовий заклад. Парубочі та дівочі громади в повному складі були присутні на проводах до війська. Дарували рекрутові якусь децицю із громадської каси, частину грошей виділяли на самі проводи.

В процесі вікового досвіду життєдіяльності сільської громади виробилося багато етичних і правових звичаєвих норм поведінки. В особистих вчинках, громадському спілкуванні кожна людина повинна була завжди пам'ятати про Бога, незалежно від того, була вона глибоко віруючою, чи навіть ходила рідко до церкви. Істина *"без Бога — ні до порога"* не піддавалася сумніву. Селянин день починав молитвою, будівництво хати — освяченням місця; Богові присвячували хресні походи, коли довго не випадали дощі, хрестилися, проходячи біля церкви, віталися: *"Помагай Біг"*, *"Слава Йсу"*. Проводжали сина в дорогу промовляючи: *"З Богом, сину"*, застерігали від даремного нарікання на життя: *"Не гніви Бога"*, небезпечного вчинку: *"Побійся Бога"*. *"Слава Богу!"* говорили, коли завершували справу або коли якусь біду пронесло.

Ставлення ж до служителів культу, зокрема до сільських священиків, було неоднозначним, траплялося — і критичним. Священик повинен був заслужити собі авторитет у громади не лише знанням законів, а й своєю поведінкою. Доходи священика значною мірою контролювала церковна рада на чолі зі старостою. Вона могла мати свою думку стосовно поділу церковного доходу між священиком та потребами церковної общини (ремонт церкви, придбання реквізитів), стосовно суми оплати селянами обрядів вінчання, хрестин, похоронів, освяти місць, сповіді тощо. З цього питання інколи староста, громада і священик не доходили згоди. Якщо на бік церковної громади ставала сільська громада (копа, віче), доходило до скарг чи депутації до архієрея. Громада зазвичай перемагала, і священик змушений був залишити приход.

Вироблялися також традиційні форми співіснування громади з паном. До 1848 р. у західних землях і до 1861 р. — у східних, коли поміщики найчастіше вважалися власниками землі, якою користувалися селяни, над тим співіснуванням постійно тяжіли панщизняні повинності. Поширеними у деяких місцевостях були вшанування панів перед різдвяними і великодніми святами через принесення їм *"каплунів, курей, гусей і курчат"*. Це, як писав Боплан, робилося з примусу. Відомі випадки, коли такого принесення вимагали від селян князі, вїйти, посесори.

Дослідник селянської громади у Карпатах Ю. Гошко виявив у архівах судові справи громади с. Вовче, що засвідчували відмову селян *"давати почт"* посесору. Аналогічне явище спостерігаємо і в судових процесах громади с. Яблінка з орендарем князя О. Чернецького, громади с. Сивині Монастирської з вїйтом.

При капіталізмі відносини громади з паном були зазвичай напруженими. Соціальні протиріччя, зумовлені антагонізмами між селянським безземеллям і панськими латифундіями, селянським зубожінням і панським багатством, найманим робітником і капіталістичним роботодавцем, тісно перепліталися з національними протиріччями. Якщо на Лівобережжі більшість поміщиків вела свій родовід від української козацької старшини

і в низці випадків продовжувала виконувати роль меценатів національної справи, то на Правобережжі аж до 1863 р. поміщиками здебільшого були поляки.

Після того як багато польських поміщиків за участь у повстанні були позбавлені своїх володінь і заслані до Сибіру, їх місце частково зайняли російські дворяни. Але поляки і далі становили близько 45% поміщиків Поділля та Волині. Ще більшим було засилля польського поміщицького стану в Галичині, якому належало близько 90% великої земельної власності.

З розвитком українського національного руху, розширенням діяльності культурноосвітніх товариств, з одного боку, і політизацією польського населення під гаслами відродження Польської держави — з іншого, стосунки між українськими сільськими громадами і польськими поміщиками набули вибухового характеру.

Окрім панів, наприкінці XIX — початку XX ст. до роботодавців в українському селі вже належали багаті селяни, так звані *багатирі*. У найбільших господарствах постійно працювали один-два наймити, в деяких наймали сезонних робітників, зокрема під час жнив, ручного обмолоту жита з метою отримання прямої соломи (кулів) для виготовлення "снопків" як покрівельного матеріалу та ін. Іноді заможніші селяни організовували толоки на роботи, що вимагали термінового виконання.

Громадська думка (що люди скажуть?) вважалася головним гарантом при укладанні умов найму, оплати та виконання тих умов. Наймит знав: працювати необхідно чесно і тяжко, часто від зорі до зорі. Господар повинен був оплачувати працю найманого робітника згідно з попередньою домовленістю. Наймити зазвичай харчувалися в сім'ї господаря. Той, хто порушував оплату праці або погано харчував робітника, підлягав громадському осуду. Вдруге йому було нелегко знайти доброго наймита. Багаті селяни прагнули посісти домінуюче місце в громадському житті. Тому вони організовано підтримували заможнішого при виборах старости чи солтиса, провідні становища у "Просвітах", "Сільському господарі", кооперативах. І все-таки не багатство поважали люди передусім, а життєвий досвід, вік, мудрість. Громада визнавала за окремими селянами славу і честь найбагатших — "селянських філософів", котрі зазвичай були грамотними, начитаними, не боялися висловлювати свою думку і про царя, і про цісаря, і про війта.

Загальноетичні норми поважання старших і жінок визначали порядок взаємного вітання. При зустрічі першим вітався молодший до старшого і навіть багач до старшої жінки. Існував своєрідний "патріотизм села". Діти, юнаки і дівчата виховувались у пошані до традицій села. Громада прагнула, аби мати гарну церкву і доброго священика, культосвітні установи — народні дома, "Просвіти", школи, торговельні кооперативи.

Дбали також про цікаве дозвілля молоді, не кажучи вже про якісне виконання тих чи інших робіт. На багато кілометрів навкруги знали про особливі риси кожного села: одне славилася співучістю, інше — добрим ковалем або гончарем, ще одне — неперевершеними рибалками або мисливцями. Однак траплялося, що якесь село мало лиху славу, і позбутися її було дуже важко.

Таке громадське бачення соціального доквілля визначало і неоднакове сприйняття шлюбу між молоддю різних сіл, ставлення до приймаків і невісток з іншого села. З часом таке ставлення могло змінюватись.

Звичаєвих етичних норм і громадської думки, однак, не вистачало для того, щоб зберегти устої сільського життя. Тому сільські сходи і віча, а тим паче громадські управи часто розглядали судові справи.

Всі злочини засуджувалися "на гроші". Якщо ж хтось був неспроможний виплатити суму, то повинен був відсидіти в арешті.

Мабуть, дуже довго і в моральному, і в звичаєво-правовому сенсі суворим залишалося покарання дівчини за дошлюбні статеві зв'язки. В обряді українського весілля моральний осуд виливався у різні форми громадської ганьби не лише нареченої, а й її матері, що не вмiла виховати доньки. Ця суворість осуду також відображена у народних піснях.

Загальному осуду піддавалися злодії, хоч для них було і часткове виправдання: мовляв, має "зłodийську кров", "не може жити, як не вкраде", "зі зłodийського роду" та ін. Злодіїв курей, зерна, реманенту й інших дрібних речей карали грошовим штрафом, зобов'язували повернути вкрадене і презирливо-співчутливо говорили: "Злодій зłodієм". Найжорстокішим було покарання конокрадів. Над ними чинили самосуд і часто — жахливо безжалісний. Це пояснюється тим, що кінь у сільському господарстві був вкрай необхідним. Не було коня — не було й господаря. Крадіжка коня зупиняла нормальне життя господарства. Під час самосуду конокрадів на смерть не карали, але робили таку шкоду його здоров'ю, що той залишався калікою або помирав через деякий час.

Сільська громада з її традиціями, ціннісними орієнтаціями, почуттям взаємної солідарності становила велику силу. Вона могла переконати кожного, що кращої долі поза громадою не знайти. Символи первинної сільської громади український народ переніс і на свою національну справу.

2. Корпоративний побут та звичаї городян середньовіччя (цехи, церковні братства).

ЦЕХИ

Міське населення України також об'єднувалося в окремі громадсько-виробничі організації, котрі відповідно і визначали особливість його побутового укладу. Можна без перебільшення стверджувати, що все населення традиційного українського суспільства, а передусім міське, мало корпоративний устрій. Цьому особливо сприяло магдебурзьке право — своєрідне самоврядування міст, що було характерним для XVI—XVIII ст.

Корпоративність пронизувала міське суспільство зверху донизу, поділяючи його на окремі соціальні верстви: *патриціат* — міська аристократія, *бюргерство* — заможне міщанство, ремісники, торговці, і *плебс* — міська біднота. Кожна з соціальних верств об'єднувалась довкола своїх громад: клубів, спілок, братств, цехів з притаманними кожній з них статутом, правами і обов'язками. У свою чергу, кожне громадське об'єднання було ієрархічним: його також пронизувала корпоративність зверху донизу. *Загальна корпоративність соціальної структури, власне, і формувала такий тип суспільства, який прийнято називати закритим.*

Водночас корпорації створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечуючи їм повну свободу діяльності і захист від будь-якої сваволі з боку феодалів. Без системи корпоративності пересічний городянин залишався зовсім беззахисним. Основним типом міських корпоративних об'єднань були *цехи*, і це природно, оскільки вони об'єднували ремісницький та робітничий люд, що становив більшість міського населення. Окремі цехові організації об'єднували і гончарів, і ковалів, і теслярів, і каменярів, і лікарів, і торговців, і музикантів, і цирульників, і рибалок тощо.

Цехи середньовічних українських міст — це насамперед професійні об'єднання, утворені в інтересах функціонування певної галузі ремісництва: виготовлення, збуту, організації виробництва. До того ж, вони об'єднували людей з єдиною системою побутового укладу, спільними традиціями, обрядами та ритуалами, а також символічними знаками: прапором, геральдичними емблемами, печаткою. Цех мав статут, котрий визначав обов'язки та правила поведінки членів цеху, його структуру і систему взаємовідносин з іншими корпораціями, а також «право» цеху на свободу діяльності та відправу культу. Воно формувалося відповідно до норм звичаєвого права і затверджувалося верховною владою: королем на території Західної України, царем або царською адміністрацією — в Лівобережній Україні.

Цех будувався на принципах ієрархії, складаючись із різних соціально-професійних та соціально-вікових груп. Власне, членами цеху вважалися лише майстри, проте вони поділялися на окремі розряди: на старших і на молодших майстрів (згідно з статутними нормами називалися «братами»). Старші майстри об'єднувалися у раду старійшин, на основі якої утворювалась колегія столових — орган міжцехового об'єднання. Його справами керувала управа, що складалася з цехмістра, його помічника — молодшого (другого) цехмістра, лавника, ключника, писаря та молодшого брата.

Голова цеху — *цехмістр* — слідкував за дотриманням статуту, розпорядком роботи цеху, виробничим процесом, підготовкою учнів до ремісничого цеху; він також представляв цех у міських установах — магістраті або ратуші. Посада цехмістра, як і всіх осіб управи, була вибіркою, але вважалася надзвичайно почесною. Було прийнято почесне звертання до голови — «пан-отець», а поміж собою — «пан». Відповідно до статуту всі майстри, досягнувши першого ступеня соціальної зрілості, обиралися в керівництво, де їх служба тривала лише рік, а відтак вони переобиралися. Такий самий порядок існував і щодо обрання цехмістра, але вимоги до нього поставали більш суворі. Це мала бути людина добропорядна, досвідчена, розсудлива і здібна до організаторської роботи, яка знала всі звичаї, обряди та ритуали. Виходячи з цього, нерідко протягом кількох років обиралася одна й та сама людина.

Кожний цех мав свою скарбницю, до якої надходили кошти через вступні внески, штрафи і щоквартальні платежі. Скарбниця надавала грошову допомогу членам цеху, коли вони хворіли, а також їхнім сім'ям у разі смерті годувальника. Взагалі цехове братство являє собою історичний приклад досить повної соціальної справедливості, бо воно турбувалося як про працюючих членів цеху, так і про хворих, немічних, таких, що тривалий час не мали замовлень і, отже, постійного заробітку, про малозаможних майстрів, а особливо підмайстрів, вагітних жінок-майстринь, про бідних учнів-ремісників.

Більше того, діяв свого роду кодекс честі цехової організації. Було заведено: якщо вмирав майстер, цех брав на себе всі витрати по його похованню; цех турбувався і про родину померлого, допомагаючи їй не лише матеріально. Аби не припинялась традиція майстра і з тим, щоб допомогти його сім'ї, до вдови прикріплювався досвідчений підмайстер, зобов'язаний навчити вдову майстерності; коли ж у майстра залишались учні, вони не мали права кидати по його смерті його сім'ю і переходити до іншого, а з тим, аби навчити їх майстерності, до них прикріплювався підмайстер.

Такими гуманними були *традиції українських корпоративних об'єднань, здатних навіть у непростих умовах середньовіччя на вияв милосердя та піклування про ближніх*. Принципи гуманності виявлялися і серед учнівства, яке становило головну опору майстрів. Увесь процес навчання був досить тривалим (від 3 до 7 років) і мав кілька етапів. Першим із них був прийом в учні — так зване «*уєднання*», коли цехмістр давав учневі наказ сумлінно вчитись, а учень, у свою чергу, обіцяв виконувати всі вимоги цеху. Після цього розпочинався процес навчання, що супроводжувався низкою заборон: учень не мав права одружуватися, брати участь у цехових зборах, ходити до цехового будинку, палити тютюн, носити такий же одяг, як майстри. Завершувалося учнівство обрядом посвячення у підмайстри, що в Україні мало назву *визволка* — звільнення учня від

безправного стану і перехід до категорії товаришів — ремісників, співучасників, спільників.

Обряду посвячення в середовищі українських ремісників надавалося надзвичайно важливе значення, бо пов'язувалося із сакральними уявленнями — символічною смертю людини та її відродженням. Ця традиція сягає сивої давнини — обрядів ініціації давньослов'янських парубків, випробування запорізьких козаків тощо. Також і посвячення ремісників відбувалося у формі хрещення та перейменування «хресника» — надання йому нового імені чи прізвиська, — що заслужив. Обряд перейменування проводили чотири майстри: проповідник, хрещений батько, дзонар та перейменувальний батько, котрі, звертаючись до учня з напутнім словом, нарікали його новим іменем та ремісником-підмайстром. Посвячуваний влаштовував для майстрів учту — пригощання — та робив внесок до скарбниці.

До урочистих обрядових дій вдавалися також при посвяченні в майстри та переобранні цехмайстра. Церемонія посвячення в майстри, відома під назвою *єднання цеху*, завершувала процес професіоналізації ремісника, після чого його соціальні права зростали. Головною суттю церемонії було випробування майстра: він у присутності комісії з молодших майстрів повинен був виготовити шедевр — урочний виріб. Якщо він добре його робив та ще й виявив себе знавцем цехових традицій і норм поведінки, мав необхідні кошти, то одержував право на придбання власної майстерні і власної школи.

Перевибори цехмайстра відбувалися на сходці майстрів, а розпочиналися з урочистого читання цехового статуту. Після того цехмайстер звітувався перед громадою про свою роботу та фінансові справи цеху. Перевибори здійснювалися голосуванням; коли нове цехове керівництво одержувало більшість голосів, його церемоніально обводили навколо кварталу, в якому розташовано цеховий будинок. Нерідко при цьому демонстрували цехову «скриню» та прапор. По закінченні церемоніального обходу новому керівництву передавали ритуальні атрибути, а цехмайстру — ще й символ його влади — шаблю або жезл. Обов'язковим елементом обряду передання влади, як і інших цехових подій, була святкова учта, відома ще під назвою «підковування пана-цехмістра».

Органи цехового самоврядування контролювалися *колегією столових* — радою старших майстрів. Вона слідувала за фінансовим станом та діяльністю посадових осіб. Вважалося, що колегія столових стояла вище цехмістрового уряду, бо, складаючись з досвідчених майстрів, була головним охоронцем цехових традицій та доглядачем корпоративних порядків. Як людей поважних та добропорядних, їх слухала не тільки цехова старшина, а й уся цехова братія. Щоправда, на загальні збори — *сходки* — допускалися лише повноправні члени цеху — майстри. Підмайстрам (а вони в цеху чисельно переважали) дозволялося відвідувати лише ті сходки, на яких розглядалися справи підмайстрів, відзначалися ритуали щодо їх посвячення у майстри або влаштовувалися святкові зібрання: останні скликалися на всі великі свята.

БРАТСТВА

Хоч офіційно християнство було прийнято в Україні-Руси в X ст., фактичне його утвердження припало на буремні XVI—XVII ст., тобто на період національно-визвольної війни українського народу. У цьому є своя логіка: *по-перше, християнство, незважаючи на розкол церкви, виступало головним чинником консолідації українства, по-друге, воно було сприйнято традиційною народною культурою, посівши в її ритуалізованій сфері найважливіше місце.*

Позитивно сприяли усталенню християнізованої культури й християнського світобачення і релігійно-громадські організації — *церковні братства*, що мають на українському ґрунті давню історію і широкі функції. Головним їх призначенням був захист чистоти традицій православної віри, а відтак і протидія покатоличенню українців. Відповідно до кола завдань братчиків входило сповідування людей у гріхах, пильнування святої віри та пропаганда любові до Бога. На виконання цих функцій був спрямований

увесь образ життя братчиків. Вони насамперед займалися релігійними справами, просвітництвом, допомагали жебракам та бідним, подаючи їм милостиню та годуючи їх.

У різних регіонах України, як і в різні історичні часи, функції церковних братств були неоднаковими. До середини XVI ст. *основними функціями братств* були благодійність та обрядово-побутова діяльність: влаштування поховальних ритуалів, виготовлення братерських свічок та організація обряду «свіча», приготування канунного меду, влаштування спільних братерських трапез.

Від середини XVI до кінця XVIII ст., коли розпочався наступ католицької віри в Україні, загострилися міжконфесійні протиріччя, посилювався національно-визвольний рух в Україні, церковні братства концентрували свою діяльність на захисті чистоти традицій православної церкви та духовному згуртуванні українців. Причому в різних регіонах України спрямування та інтенсивність їхньої діяльності була різною. В Галичині, Волині, Поділлі вона відзначалася особливою активністю передусім у просвітницькій та обрядово-побутовій сферах. Однак церковним братствам не вдалося зупинити рух католицької віри, а тому починаючи з XVIII ст. вони занепадають, перетворюючись на звичайні братства з їхніми давніми традиційними функціями. На Гетьманщині та Слобожанщині, в регіонах, де міжконфесійні чвари відчувалися не так гостро, церковні братства, власне, і не трансформувалися: як і колись, вони займалися просвітництвом, благодійними та обрядово-побутовими справами.

Наприкінці XVIII ст. майже повсюдно в Україні відбувалося відродження церковних братств. Знову вони об'єднували значну групу віруючих братчиків, що спрямовували свою діяльність на розбудову церковної справи та духовної культури. Головним їхнім осередком був братерський дім — місце сходки братчиків, де обговорювалися релігійні, духовні та господарські справи, влаштовувалися традиційні колективні трапези і зберігалися реліквії братства — ікони, хоругви, братерські свічки.

Християнство через головні свої осередки — церкву та церковні братства — суттєво вплинуло на традиційну народну культуру, зрівноваживши два її головних пласти: хліборобський і козацький. Воно стало також і одним із істотних чинників, що сприяв збереженню праоснови народної культури. Разом з тим саме християнська культура і саме в добу середньовіччя справила відчутний вплив на народну етику, естетику та світосприйняття, власне, започаткувавши інший тип ментальності українців і інший тип культури. Трансформувалися усталені в народі часові уявлення (циклічні за своєю суттю) через привнесення ідеї лінійного часу і, отже, ідеї неповторності життя, до традиційного образу українця і традиційної української культури додався суттєвий елемент трагічного. За часом цей процес припав на добу середньовіччя, а саме на XVI—XVIII ст.

3. Козацтво і чумацтво.

КОЗАЦТВО

На традиційну ментальність українства, що формувалася в умовах усталених зв'язків та громадських об'єднань, значний вплив мала *етнокультурна система козацтва*, пік якого припав саме на XVII—XVIII ст. За своїми характеристиками нова культурна система істотно відрізнялася від традиційної, орієнтованої на пріоритет землеробської праці, оселі та прив'язаності до батьківської землі. Козацька культурна система містила інші цінності — цінності волі, дороги, боротьби. Тож не випадково, що козацька культура певною мірою становила опозицію традиційній хліборобській культурі, сформованій на пріоритетах жіночого начала. Суперечність двох культурних шарів проявлялася, зокрема, в опозиціях: «дім — дорога», «мир — війна», «жінка — чоловік». За всіма ознаками українське козацтво являло собою лицарство, проте його ментальність значно відрізнялася від західноєвропейського лицарства, замішаного на ідеї романтизування стосунків між чоловіком і жінкою.

Для українського лицарства ця ідея була абсолютно неприйнятною, бо козаки вельми зневажливо ставилися до жінок. Хоч принагідно треба зазначити, що і авторитет жінки значно зростав саме у козацьку добу. Українське лицарство з притаманним для нього типом культури було явищем унікальним, оскільки воно доволі різнилося і від західноєвропейського лицарства, і від схожих утворень сусідніх народів.

Отже, козацький тип характеру і козацький тип культури, сформовані на лицарстві, стверджували мужню особистість та ідею волі. Ідея вольності поєднувалася разом з тим з ідеєю самопожертви. Остання логічно впливала із своєрідності суворого, навіть аскетичного життя козаків. Адже вони жили у простих куренях або промишляли по уходах, татарських переправах, зимовищах, були відокремленими від жінок, що робило Січ подібною до чоловічого монастиря. «Вони дуже міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу, — писав Боплан, — на війні витривалі, відважні, хоробрі і навіть легковажні, бо не цінять свого життя».

Ілюстрацією до цієї характеристики може бути і замальовка Дмитра Яворницького: «Козаки зрікалися родини, усіх радощів земних, людської оселі в холоді і завірюсі, в спеку і духоту тулилися в звіриних криївках та вбогих землянках, а то й просто неба. Годувалися, як свідчать давні літописці, у щасливих випадках рибою, а в нещасливих — відваром з води та рогів диких козлів, знайдених у степу, або толокном, пліснявими сухарями, привезеними з міст, утішаючи себе при цьому, що від такого харчу чоловік робиться легшим і тому легше перепливає всі річки на своєму шляху. Козаки, як малі діти: дай багато — усе з'їдять, дай мало — раді будуть».

Саме через суворість способу життя великого значення надавалось козаками військовим обрядам ініціації — випробуванню новоприбулих та їх підготовці до вступу у козацтво. Обряди ініціації за своїм змістом нагадували давньослов'янські «вовчі союзи»: юнаки, проходячи ритуал «переродження», ставали «вовками» — молодими воїнами, зобов'язаними певний час жити у лісі, окремо від людей, «вовчим життям». «Молодик», або «джур» — так називали новачка, — вступаючи до січового товариства, мусив «переродитися», тобто відректися від свого попереднього життя і бути постійно готовим до смерті. Нерідко його на певний час поселяли в окремих курінь — для випробування. Курс навчання військовій справі тривав сім років. Крім фізичних тренувань, молодик мусив «богу добре молитись, на коні «реп'яхом» сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниць зірко стріляти і шпесою добре колоти...». Після такого ґрунтового курсу проводилося випробування-іспит, до завдань якого входило і вміння пити горілку, і подолання порогів на човні, і ходіння над прірвою, і приборкання необ'їждженого коня. Тільки здолавши ці випробування, джур одержував право брати участь у поході, а лише взявши участь у поході, міг вважатися запорізьким козаком.

Офіційне зарахування у козаки здійснювалося через обряд прийому. Новачок, що пройшов усі випробування, звертався до курінного отамана, хрестився, кланявся йому і просив прийняти у товариство. За звичаєм, отаман просив обрядової згоди у кухаря куреня, і коли той погоджувався, новачок сплачував кухареві певну суму грошей і мусив привести на обряд поручників — бувалих козаків, котрі добре знали його. Ухвалу обрядової комісії затверджував кошовий отаман. Головною дією обряду посвячення у січовики було перейменування джура; йому давалось нове ім'я та прізвище, що означало: новий козак відмовляється від свого минулого, відрікається від подружнього життя, зобов'язуючись свято дотримуватися безшлюбності. У разі порушення обітниці або козацької етики січовика відсилали з Січі.

Подібні рішення приймалися радою — вищим органом січового народоправства. Як і на сільському сході, всі питання тут розв'язувалися відкрито, без формального голосування — покликами. Рада обирала гетьмана і військову старшину — осавулів, суддів, обозного та писаря. Вони були відповідальними перед військом, і якщо мали якусь провину, Рада звільняла їх з цих посад, а часом і карала смертю. Система соціального устрою Січі була така, що кожен козак, хоч і вважався рівним серед своїх товаришів-

січовиків, підкорювався нормам корпоративного права. Січова громада тяжіла над ним, контролюючи його поведінку через механізм громадської думки та через військових суддів.

Ясна річ, рівність народоправства, що становила сутність соціального устрою Запорізької Січі, була дещо умовною, бо на практиці більшість голосів на січовій Раді завжди здобували заможні козаки — володарі суден, гуралень, човнів. Право більшості, по суті, право козацької верхівки, згодом абсолютизується, а надто із зміцненням влади старшин — малої ради на чолі з гетьманом. Щодо реєстрового козацтва, то пріоритет прав старшини було закладено у його законодавчі засади, породивши тим самим соціальне розшарування козаків.

Однак українське козацтво — *унікальна соціальна, етнокультурна та правова система, а по суті — перший в Україні зразок республіканського устрою. Непересічне значення козацтва полягає і в тому, що воно стало консолідуючим чинником українців, основою творення української нації.*

Формування нації відбувалося і за рахунок козацької культури, яка набувала ознак національної культури, адже вона розвивала не просто етнічні, а й національно-державні цінності. Здобути національних ознак козацькій культурі допомогло те, що вона, ґрунтуючись на раціональній основі, не відкидала давні магічні й міфологічні підвалини, які становили основу землеробської традиційної культури. На користь цієї тези свідчать численні фольклорні пам'ятки. Як, скажімо, трактує мотив смерті козака художня традиція, заснована на раціональному типі мислення, і як — на міфологічному типі? Козаків порубано турецькою шаблею, постріляно або вони, внаслідок бурі, гинуть у морі. Художня традиція, заснована на міфологічному типі мислення, вбачає в смерті кару божу. В язичеські часи це — помста Перуна, в часи християнські — всемогутнього Бога. А як трактують цю подію українські думи? Порубані брати (з «Думи про Самарських братів») перед смертю кажуть: «Це нас не турецька шабля порубала, не турецька куля постріляла, а батьківська-материнська молитва покарала». Смертельно поранений Коновченко («Дума про Івася Коновченка») говорить, що його «материнські сльози побили».

Отже, раціональна за характером козацька культура залишилася в своїй основі міфологізованою, навіть зберегла магічні елементи. Більш-менш органічному поєднанню двох могутніх культурних шарів — традиційної хліборобської і раціональної козацької — сприяло утвердження за часів їх співіснування ще одного потужного культурно-світоглядного шару — християнства.

ЧУМАЦТВО

чума́цтво, *-а, с.* Торговельно-візницький промисел, поширений в Україні від XV століття до середини XIX століття. Осіб, які займалися чумакуванням, називали чумаками (у XV – XVI ст. – «солениками», інколи «коломиїцями» («коломиїцями»)). Саме слово «чумак» походить від слова «чум» – назви дерев'яної скрині, яку використовували чумаки для перевезення солі та риби (на підставі інших джерел: слово «чум» означало ложку до міряння солі). Або дуже часто чумаки хворіли в дорозі чумою та через це їх і називали чумаками. Чумаки торгували сіллю, що її привозили в Україну з Криму, чорноморського й азовського узбережжя, з Галичини, Донеччини і Надволжя; одночасно вони продавали в цих краях кустарні вироби, дерево, дьоготь, тютюн, горілку тощо. Для перевезення товарів чумаки користувалися пароволовими і четвероволовими дерев'яними возами, т. зв. мажами. На пароволову мажу вантажили до 60 пудів солі. Їздили чумаки валками до 100 і більше возів, що їх очолювали виборні отамани. Чумакування було найбільше поширене серед козацтва та селян різних категорій; у XV – XVIII ст. воно розвивалося у зв'язку з козацтвом, і побут чумаків та козаків був подібний. Запорозькі козаки часто супроводили валки чумаків і обороняли їх від татар, зокрема при переправах через Дніпро; чумаки часто зимували в козацьких поселеннях (нерідко в Лузі). В Україні було багато чумацьких шляхів, які з'єднували Лівобережжя та Слобожанщину з Запоріжжям і Кримом, Доном і Азовським морем; інші вели з Правобережжя і Лівобережжя до Галичини й Молдавії.

Головні шляхи мали назви: *Чорний, Царгородський, Бакаїв, Муравський, Харківський*. Чумацькі валки формувалися ранньою весною (зазвичай, виїздили в неділю), поверталися восени. У XVIII ст. – пер. пол. XIX ст. чумакування стало одним із найвизначніших позахліборобських занять селян і козаків. У другій половині XVIII ст. – першій пол. XIX ст. воно було також основним видом транспорту на Наддніпрянщині. Головним вантажем був хліб, експортований за кордон через Одеський та інші порти Чорного й Азовського морів, далі шкіра, мед, віск; привозили сіль, сушену рибу. Чумакування занепало із середини XIX століття і цілком зникло з розвитком залізничного та водного транспорту. Проте ще у 1880-х рр. нараховували 200 000 чумаків. Чумакування мало своє відображення у фольклорі (чумацькі пісні), у літературі (Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Григорій Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок та ін.), у драматургії (Іван Карпенко-Карий та ін.), образотворчому мистецтві (Т. Шевченко, І. Айвазовський, С. Трутовський, В. Орловський, С. Васильківський та ін.).